

Göç Eden ve Yoksul Kadınların Boşanma Sonrası Hayatta Kalma Stratejilerinin Niteliksel Analiz ile Değerlendirilmesi

Evaluation of Post-Divorce Survival Strategies of Immigrant and Poor Women by Qualitative Analysis

Ceyda ACAR

Bezmialem Vakıf Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ÖZ

Bu çalışmada düşük statüden ve kır kökenli topluluklarda, ekonomik düzeyi düşük olan ve 18 yaşından küçük çocuğu varken boşanmış, göçen toplulukların bir arada yaşadığı ve mahalle kültürünün olduğu ilçelerde ikamet eden kadınların boşanmaya dair deneyimleri analiz edilmiştir. Her toplumsal katmanda, boşanmanın ve kadın olmanın getirdiği zorluklar, statüye göre farklılık göstermektedir. Sosyoekonomik ve sosyokültürel düzeyler bu zorluklar açısından temel belirleyicilerdendir. Göç ile toplumsal şartları değişen ancak geleneksel baskıları yaşamaya devam eden, eğitime erişemeyen, ekonomik özgürlüğe erişemeyen ya da düşük geliri ve zorlayıcı çalışma koşullarında çalışan kadınlar tüm bu zorluklarla birlikte boşanma sürecinin zorluklarıyla da mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Bu sorunların kadınların yaşamlarında nasıl bir yansıması olduğunu feminist bir yöntemle nitel araştırma deseninde planlanmış ve analiz edilmiştir. Araştırmada, derinlemesine görüşme yöntemiyle veri toplanmıştır. Veriler tematik analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Analizler sonucu *Boşanma nedenleri*, *Boşanma sonrası yaşananlar*, *Hayatta kalma stratejileri* başlıklı 3 ana tema oluşturulmuştur. *Boşanma nedenleri*'nin alt temaları *Zorla evlendirilme*, *Eşitsiz aile içi rol paylaşımı*, *Aldatılma*, *Şiddet* başlıklarındadır. *Boşanma sonrası yaşananlar* ise *Suçlanma*, *Cezalandırılma*, *Dışlanma*, *Baskı* alt temaları altında incelenmiştir. *Hayatta kalma stratejileri* ana teması, *Kararlılık*, *Ekonomik güçlenme*, *Coğrafi yakınlık-Sosyal uzaklık*, *Toplumun talebine uygun yaşam*, *Gizlenme*, *Dayanışma* başlıklarında alt temalara ayrılmıştır.

Kadınların boşanmalarına zorla evlendirilme, aldatılma, şiddet görme ve eşten beklentilerini bula-mamaları neden olmaktadır. Kadınların boşanma talepleri aileleri ve çevreleri tarafından bir tür eksiklik olarak görülmekte ve baskı aracı olarak kullanılmaktadır. Boşanmış kadınlar bu nedenle boşanma gerekçeleriyle toplumsal kabul almayı önemsemektedirler. Kadınlar, kendi görüşlerine uygun olmasa da toplumsal algılara uygun şekilde davranmaktadır.

Yaşamlarına dair kararlarını verirken toplumsal baskıları da dengelemeye çalışan kadınlar, hem çatışma yaşadıkları toplumda kalmanın koruyuculuğundan çıkmak istememekte hem de kendi sınıf ve çevrelerine ait sosyal etkinliklerde yer almayarak baskıdan uzaklaşmaya çalışmaktadır. Kadınlar, kendileri gibi boşanmış kadınlarla sosyal ilişkilerini güçlendirmekte ve çalışarak ekonomik bağımsızlıklarını sürdürmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Boşanma sonrası yaşanan zorluklar, boşanma, boşanmış kadın, kadının güçlenmesi

ABSTRACT

In this study, divorce experiences of women living in rural communities, low economic status, divorced with children under the age of 18, residing in districts where migrant communities live together, and where neighborhood culture is present were analyzed. In every social layer, the difficulties of divorce and being a woman differ according to their status. Socioeconomic and socio-cultural levels are the main determinants of these difficulties. Women whose social conditions have changed with migration, but who continue to experience traditional pressures, who cannot reach education, who cannot reach economic freedom, or who work in low income and difficult working conditions, have to struggle with the difficulties of the divorce process.

The reflection of these problems in women's lives was planned and analyzed in a qualitative research design with a feminist methodological approach. In the research, data were collected by in-depth interview method. The data were analyzed by thematic analysis method. As a result of

Geliş Tarihi/Received: 23.09.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.02.2022

Corresponding Author:

Ceyda ACAR

E-mail: cacar@bezmialem.edu.tr

Cite this article as: Acar, C. (2022).

Evaluation of post-divorce survival strategies of immigrant and poor women by qualitative analysis.

Advances in Women's Studies, 4(1):1-10.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

the analysis, three categories were created, titled "Reasons for Divorce," "Experiences After Divorce," and "Survival Strategies." The themes of the reasons for divorce category are forced marriage, unequal family role sharing, cheating, and violence. Post-divorce experiences were analyzed under the categories of accusation, punishment, exclusion, and pressure. The category of survival strategies is under the headings of stability, economic empowerment, geographical proximity-Social distance, life according to the demands of the society, concealment, and solidarity.

Women's divorce is caused by forced marriage, being cheated on, being exposed to violence, and not being able to find their expectations from their spouses. Women's demands for divorce are seen by their families and circles as a kind of deficiency and are used as a pressure tool. Divorced women care about the social acceptance of divorce grounds. Women behave in accordance with social perceptions although they do not conform to their own views. Women, who try to balance social pressures while making their decisions about their lives, want to remain under the protection of their social groups, even if they experience conflict. They do not participate in the social activities of this group in order to be protected from pressure.

Women strengthen their social relations with divorced women like themselves and maintain their economic independence by working.

Keywords: Difficulties experienced after divorce, divorce, divorced women, women's empowerment

Giriş

Türkiye'deki aile yapılarına bakılınca, bölgelere göre değişiklik gösteren aile ve evlilik yapıları görülmektedir. Türkiye'de Güney Doğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri haricinde ortak bir aile yapısı görülmektedir (Kandiyoti, 2013). Türkiye'de geçmişten günümüze aile yapılarına bakıldığında geniş aile yapısında, baba otoritesi altında tüm çocukların evlenseler de aynı hanede yaşadıkları gözlemlenmektedir. Ailede çocukların yetiştirilmesinden ekonomik davranışlara kadar tüm kararlar hanenin babası ve annesinden geçmektedir (Duben, 2012). Bu durum günümüzde sosyal faktörlerin etkisiyle değişiklik göstermiş, ailenin örgütlenme biçimleri, aile içi rolleri değişmiştir. Geniş ailenin yerini, çekirdek aile veya tek ebeveynli aileler almaya başlamıştır. Ailenin toplumsal işlevi hala soyun devamı, meşru cinsellik, iktisat ve toplumsal kültürün gelecek nesillere aktarılması gibi toplumsal açıdan önemli işlevleri yerine getirmektedir (Canatan & Yıldırım, 2013).

"Türk toplumunda kadının onurunu erkeğin koruduğu, geçimini erkeğin sağladığı yönünde bir toplumsal görüş vardır (Demircioğlu, 2000). Kadın, önce babasının ve erkek kardeşlerinin; evlendiğinde de kocasının egemenlik ve baskısı altında toplumsallaşır. Kadın birinin kızı ya da karısı olarak toplumda var olur (Aktaş, 2013). Toplumda kocası, babası veya erkek kardeşinin egemenliği altında yaşamayan kadınların (Demircioğlu, 2000) namusunu koruyamadığı, tehlike altında olduğu ve yanlışa meyilli bir tavır içinde olduğu varsayılır" (Acar, 2017). Modern zamanlarda dünyada olduğu gibi Türkiye'de de aile içi rollerin değişmesi, sosyal dayanışma ve güvenlik ağlarının farklılaşması, iktisadi kaynak ve otoritenin el değiştirmesi gibi pek çok farklılıktan kaynaklanan çatışmalar aile birliğinin dağılmasına yani boşanmalara neden olabilmektedir. Geleneksel bakış açısının varlığını sürdürdüğü ancak geleneksel aile yapısının çözüldüğü bu durumda ise mahalleler kural koyucu olup baskın bir hale gelmekte ve aile içi karar alma süreçlerine müdahil olmaktadır (Özgen, 2008). Araştırmada aile yapılarının farklılaşmasından ve eşlere düşen aile içi rollerin değişmesinden kaynaklanan boşanmalar da yer almaktadır. Geleneksel yaşamın değişmesiyle ortaya çıkan yeni durumlar, beklentilerin çatışmasına yol açabilmektedir.

Boşanma hukuki bir terim olarak, eşlerin evlilik ilişkisini mahkeme kararıyla sonlandırılmasıdır (Akıntürk, 1996). Boşanma kavramsal olarak, evlilik ilişkisinin bitmesidir (Uçan ve ark., 2005). Boşanma; eşlerin tatminsizlik, yabancılaşma gibi nedenlerden

doğan anlaşmazlıklar nedeniyle hukuki, sosyal ve duygusal olarak evlilik ilişkisini bitirmeleri olarak açıklanabilir. Boşanma sonrası aile iki çekirdekli bir model halini alır. Boşanan bireyler oluşan yeni duruma uyum sağlamak için akraba, arkadaş, eğitim, iş gibi farklı toplumsal kaynaklardan destek alır (Zara, 2013).

Kessler, boşanma aşamalarını; gözünü açmak, erozyon, ayrışma, fiziksel ayrılık, yas, ikinci ergenlik, araştırma ve sıkı çalışma şeklinde tanımlar (Uçan, 2014). Wiseman ise bir yas süreci olarak gördüğü boşanmanın evrelerini; inkar, kayıp, kızgınlık, yeni yaşam tarzı ve kimliğe uyum, kabul ve yeniden işlev görme, ikinci ergenlik dönemleri olarak bildirir. Bohannan (Kaslow, 1980), boşanmanın altı istasyonundan bahseder. Bu aşamaların paralel süreçler olduğunu bildirir: Duygusal (emotional), hukuki (legal), ekonomik (economic), anne-baba olarak -ebeveyn (coparental), toplumsal (community) ve ruhsal (psychic). Tüm bu istasyonlar çiftlerde farklı etkiler gösterir (Uçan ve ark., 2005).

Boşanmanın ardından özellikle kadınlar toplumsal baskılar, çocuk bakımı, çaresizlik ve suçluluk hisleri ile karşılaşmakta ve daha fazla sorunla mücadele etmek zorunda kalmaktadır (İyilikçi, 2015). Boşanmış kadınlar, çevre baskısı ve aile baskısı ile sosyal dışlanma ve içermeye maruz kalmaktadır. Çevreden gelmesi muhtemel dışlanmalara karşı koruyucu olmak adına aile baskısı, çevrenin ise boşanan bir kadının toplumun düzenine yönelik bir başkaldırı sergilediği algısıyla kadını dışlaması ile kadınlar, ikili bir baskı hissetmektedir (Aktaş, 2011). Arıkan (1996) toplumun boşanmayla ilgili tutumlarını araştırdığı bir çalışmada boşanma sonrası kadınların yaşadıkları zorlukları, ekonomik sıkıntılar (%86,6), çevre baskısı (%80,8), velayet babadaysa çocuklara özlem duyma (%79), erkeklerin tacizi (%77), aile baskısı (%73,2) olarak sıralar. Araştırmada da kadınların taciz, baskı, suçlanma, ekonomik sorunlar ve çocuk bakım yükü gibi hem toplumsal hem de psikolojik yönden irdelenebilecek zorluklarla karşı karşıya kaldıkları görülmüştür.

Literatürde boşanma sonrası farklı grupların farklı zorluklar yaşadıkları görülmektedir. Örneğin üst gelirli bir gruptan olan kadınlar ile düşük gelirli bir aileye mensup kadınların boşanma sonrasında yaşadıkları farklı sıkıntılar vardır (Aktaş ve ark, 2018). Toplumsal cinsiyet rollerine dair kabuller, ekonomik, coğrafi ve kültürel farklılıkların boşanma sorunlarına dair yapılacak çalışmalarda dikkate alınması önemlidir. Bu farklılıkları oluşturan en önemli sosyal etmenlerden biri de göç olgusudur. Göç ile değişen toplumsal

roller, evlilik içi ve boşanma sonrası yaşanan sorunlara dair görüşleri etkiler. Geniş aileden çekirdek aileye geçiş, kadınların kayıt dışı istihdama katılımı gibi yeni karşılaşılan durumlar (Kandiyoti, 2013), boşanma sonrası karşılaşılan sorunlara da etki eder. Kırdan kente göç sonrasında oluşan gecekondu bölgelerinde geniş aile rolünü mahalle üstlenmiştir diyebiliriz. Karar alma süreçlerinde devreye giren bu toplumsal mekanizmaya rağmen günlük yaşam pratiklerinde çekirdek aile modeliyle yaşanmıştır. Kadınlar geleneksel ev içi rollerini sürdürürken özellikle geçim sıkıntısı nedeniyle ev dışında da görevler üstlenmeye başlamıştır. Bu durum kadınların günlük yaşamdaki rol ve sorumluluklarını arttırmış, altından kalkılmaz hale getirmiştir (Acar, 2017).

Literatürde görülen sosyal gruplardaki farklılaşma göz önüne alınarak yüksek lisans tezi olan bu çalışmada, köyden kente göç etmiş bir topluluğun parçası olan boşanmış kadınların yaşadıkları deneyimler değerlendirilmiştir. Kadınların yaşadıkları zorluklar; sosyoekonomik düzeyi düşük, kırdan kente göçen, eğitim düzeyi düşük kadınların boşanma sebepleri ve boşandıktan sonra yaşadıkları sorunlar özelinde tanımlanmıştır. Çalışmanın amacı, köyden kente göç eden, sosyoekonomik düzeyi düşük, reşit olmayan çocukları varken boşanan, mahalle kültürünün olduğu ilçelerde yaşayan kadınların boşanma nedeniyle yaşadıkları zorluklar karşısında hayatta kalma stratejilerini tanımlamaktır. *Hayatta kalma stratejileri* kavramı çalışmada günlük yaşamda bütüncül bir planla değil de fırsatları değerlendirme şeklinde gelişen yöntemler olarak tanımlanabilir.

Yöntem

Yorumlayıcı yaklaşımla geliştirilen niteliksel araştırma (Altunışık ve ark., 2010) "gözlem, görüşme ve döküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği çalışmadır (Yıldırım & Şimşek, 2008). Veri toplama yöntemleri; görüşme, gözlem ve dökümanların incelenmesidir (Yıldırım & Şimşek, 2008).

Feminist yöntem, niteliksel araştırma yöntemlerinden biridir. Kadınların günlük yaşam deneyimlerini ve kadınlık bilgilerini anlamak ve yorumlamak onların sosyal, ekonomik, politik alanlarda yaşadıkları eşitsizlik ve ayrımcılıkların tartışılması ile mümkündür (Kümbetoğlu, 2015).

Araştırmacının katılımcılarla eşit bir konumda olması feminist yöntemin gerekliliklerindedir. Ancak araştırmacının katılımcıların sesini duyuran, katılımcıları *temsil eden* kişi olması araştırmacıyı zaman zaman üst konuma taşımaktadır. Aynı zamanda araştırmacının doğası gereği, onam ve ses kaydı yapılandırılmış işlemler, araştırmacının katılımcıyla olan mesafesini somutlaştırmaktadır.

Kümbetoğlu'nun Reinharz'dan alıntıladığı gibi, kadınların sorunlarını en iyi anlayacak ve açıklayabilecek olan kadınlardır. Araştırmacının *içeriden bakış* (Kümbetoğlu, 2015) ile katılımcıların bakış açılarıyla bilgi üretilebilmesine uygun şartların sağlandığı düşünülmektedir. Kadınların günlük yaşantı ve deneyimlerinin bilgisine, birincil veri kaynağı ve bilen özneler olarak kadınlardan ulaşabileceği görüşüyle (Kümbetoğlu, 2015) katılımcılar, göç etmiş, sosyoekonomik düzeyi düşük, 18 yaşından küçük çocukları varken boşanmış kadınlardan seçilmiştir.

Katılımcılara kartopu yöntemi ile ulaşılmıştır. Araştırmaya katılım teklifi ile ulaşılan tüm kadınlara tanıdık kişiler aracılığıyla erişilmiştir. Ulaşılan 32 kadından yalnızca 10 kadın ile görüşme yapılabilmektedir. Boşanmış kadınlar; afişe olacakları, boşanma durumlarının

detaylarının çevre tarafından öğrenilmesi halinde yakınlarından görecekları baskının artacağı, eski eşten zarar görme endişeleri gibi gerekçelerle araştırmaya katılmak istemediklerini bildirmişlerdir. Kadınların yaş aralıkları 42-52 yaş arası, hane gelirleri yaklaşık asgari ücret, yaşadıkları ilçeler Kağıthane, Şişli, Sarıyer iken, ailelerinin ya da kendilerinin göçtükleri memleketleri ise Karadeniz Bölgesidir. Katılımcıların benzer memleket ve ilçelerden olmaları; kadınların akrabalık, komşuluk ve hemşehrilik ilişkileriyle sosyal ağlarını geliştirdiklerini düşündürmektedir.

Bora'nın farklı statülerdeki kadınların farklı toplumsal sorunlar yaşadığı (Bora, 2010) gözleminde yola çıkarak katılımcıların özellikleri belirlenirken; göç eden, ekonomik düzeyi ve eğitim düzeyi düşük ve 18 yaş altı çocukları olan kadınlar seçilmiştir. Araştırma, göç etmiş toplulukların bir arada yaşadığı, mahalle kültürünün olduğu ilçelerde yapılmıştır. Bu ilçelerde mahalle yapılanması zayıf da olsa sosyal güvenlik unsuru olarak rol almaktadır.

Araştırmada kadınların boşanma deneyimlerini kendi bakış açılarıyla açıklamak amaçlanmıştır. Veriler, yarı yapılandırılmış bir form aracılığıyla toplanmıştır. Görüşme formunda boşanma nedenleri, boşandıktan sonra kadınların çocuklarının bakımı ile ilgili yaşadıkları zorluklar, yaşadıkları ailesel ve toplumsal sıkıntılar ile beklenti ve hayallerine yönelik sorular mevcuttur. Görüşme formunda yaşanan toplumsal sorunlara yönelik soruların yanında duygu sorularına da yer verilmiştir. Duygu soruları, katılımcıların deneyimlerine yönelik duygusal tepkilerini anlamak amacıyla sorulur (Kümbetoğlu, 2015). Görüşme metninde duygu soruları; *boşanma nedenleri, boşanma kararı sonrasında yaşanan sorunlar, sorunlar yaşanırken neler hissettikleri* başlıklarında sorulmuştur. Sorulara örnek olarak, *(Boşanma sürecinde) Sizi en çok sıkıntıya düşüren durum nedir? Niçin?* sorusu verilebilir.

Araştırma verilerinin analizinde tematik analiz kullanılmıştır. Görüşmelerde soru formları etrafında ve görüşmeler sonucunda ortaya çıkan temalar altında değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmeleri: *Evlilik sırasında yaşanan zorluklar* (zorla evlendirilme, eşitsiz aile içi rol paylaşımı, aldatılma, şiddet), *Boşanma sonrası yaşanan zorluklar* (boşanıp yalnız yaşamayı seçtikleri(!) için toplum tarafından suçlanma, çocuklarının bakım yükü ile baş başa kalma ve bununla cezalandırılma, tacize uğrama, potansiyel bir namus tehlikesi olduklarından dışlanma, aile tarafından baskı görme), *Kadınların hayatta kalma stratejileri* (kararlılık, ekonomik güçlenme, hemşehrilik ve akrabalık ilişkilerinin olduğu topluluğa coğrafi olarak yakın; sosyal olarak uzak durma, toplumun talebi olan tavırlardan uzaklaşmama, gizlenme, diğer boşanmış kadınlarla dayanışma halinde olma) şeklinde sıralamak mümkündür. Veriler analiz edilirken Kümbetoğlu'nun (2015) sunduğu çerçeveye dikkate alınarak, eşitsizlikler, çelişkiler ve ayrımcılıklar kapsamında değerlendirilmiştir.

Scott her toplumun kendi *direniş pratikleri* olduğunu belirtir (Hattatoğlu & Ertuğrul, 2009). Lordoğlu, Certeau'dan aldığı *taktik* kavramından bahsederek, kadınların mekânsal veya kuramsal bir sınır içinde olmayan, bütüncül bir planla değil fırsatları değerlendirme üzerine geliştirdikleri yöntemler olduğunu bildirir (Lordoğlu, 2018). Bora ise, kadınların tanıdık toplumların içinde yaşamayı, ekonomik dayanışma için bazı pratikler geliştirmesini *hayatta kalma stratejisi* olarak kavramsallaştırır (Bora'dan alıntıyla Lordoğlu, 2018). Araştırmada direniş pratikleri yerine Bora'nın *hayatta kalma stratejisi* kavramı kullanılmaktadır. Kadınların günlük yaşamlarına özel önerilmiş bu kavram, çalışmanın tekil ve gündelik yaşama dair verilere sahip olması nedeniyle tercih edilmiştir.

Katılımcıların isimleri değiştirilerek onlara birer rumuz verilmiştir. Katılımcıların gerçek isimleri hakkında araştırmacı dışında kimsenin bilgisi yoktur. Katılımcılara araştırmacının amacı ile ilgili bilgilendirme yapılmış, araştırmaya katılma konusunda rızaları ve ses kaydı izni sözlü olarak alınmış, istedikleri zaman araştırmadan çekilebilecekleri bildirilmiştir. Ses kaydına izin vermeyen 2 katılımcının görüşmeleri sadece yazılı olarak kayıt altına alınmıştır.

Bulgular

Zorla evlendirilmiş kadınlar

Araştırma verilerinden elde edilen ilk ana tema olarak *Boşanma nedenleri*'dir. Kadınların boşanma kararı almasına neden olan sorunlar derlenmiştir. Sorunların başında evliliklerin kadınların aile zoruyla evlendirilmesi geldiğinden ilk alt tema *Zorla evlendirilme*'dir.

Kadınların, istemedikleri evliliklere zorlanmaları nedeniyle evliliğe ilk adımlarında büyük bir psikolojik çöküntü yaşadıkları görülmektedir. Ailelerine yönelik duygusal bağları zayıflamakta, dayanak olarak hissettikleri anne-babalarına yönelik hisleri ve fikirleri değişmektedir. Böylece kadın, zorla evlendirilerek hem mutlu bir evlilik hayalini hem de ailesini kaybettiğini düşünmektedir. Görücü usulü ve/veya zorla evlendirilmiş kadınlar aile büyüklerine ve eski eşlerine yönelik bir kızgınlık duymaktadır. Yaşadıkları sorunları aile büyüklerinin suçlu olarak gördüklerinden aile içi ilişkilerde kopukluklar yaşanmaktadır.

"Tabi canım mutlu olamadım yani sevdiğim birisiyle evlenemedim. Çok isterdim ben de sevdiğim, istediğim biriyle olsaydım, evlenseydim, mutlu olsaydım yani... Çok isterdim yani." (Elif, 46)

Kadınlar içselleştirdikleri tahakküm nedeniyle kendileri adına aile büyüklerinin verdiği evlilik kararına itiraz edememektedir (Yıldırım, 2017). Zorla evlendirilen kadınlar, gördükleri baskıya boyun eğmenin pişmanlığını boşandıktan sonra bile yaşamaktadır. Bu durum, kadınların özgüvenlerini sarsmakta ve kadının güçlenmesinde önemli bir engel teşkil etmektedir.

"Su gibi kızım. O hayvan gibi adam. İğreniyordum yani ama mecbur işte napalım. Gittim evlendim. Cahillik. Karşı koyamadım o zaman." (Zeynep, 46)

Anlaşarak evlenen çiftlerin görücü usulü evlenen çiftlere göre daha uyumlu olduklarını bildiren araştırmalar olmakla beraber (Şendil ve Korkut, 2012) kadınların zorla evlendirilmeleri evlilik içi ilişkilerini baştan zedelemektedir. Çift uyumu, çift fikir birliği, çift tatmini ve duygu ifadesi gösterme gibi ölçeklerde zorla evliliklerin düşük puanlandıkları görülmektedir (Şendil ve Korkut, 2012). Kadınların yaşadıkları sevgisizlik hisleri ve buna bağlı yaşadıkları psikolojik sıkıntılar katılımcıların da bildirdiği gibi en önemli boşanma sebeplerindendir. Kadının isteği dışında gerçekleşen evlilikler, kadınlarda evlilikleri boyunca bir çeşit taciz hissiyatı oluşturmakta ve tüm evlilik ilişkisini psikolojik bir buhran olarak yaşamalarına neden olmaktadır.

"İnsanın içi almayınca katlanamıyorsun... Yatmıyordum, eve geç geliyordum. Çalıştığım zaman hep eve geç geliyordum... Çünkü onu sevmiyordum başkasına aşık olmuştum. Çünkü başkasına aşık olabiliyordum kocamı sevmediğim için ona aşık olsam herhalde aşık olmazdım başkasına. Sonra karar verdim boşanıcam diye." (Elif, 46)

Elif'in içselleştirdiği namus anlayışı, hissettiği duygularla ters düştüğünden kendini suçlu hissetmekle birlikte, itildiği durumdan dolayı ailesine güvenmektedir. Kadınlar, evlilik hayatlarının

olumsuzluğu nedeniyle bazı yaşadıklarından dolayı da suçluluk hissetmektedir. Böylece kadınların kırılganlıklarını arttıran boyun eğme hissi, evlilikteki taciz edilme duygusu üzerine üçüncü bir boyut daha eklenmektedir. Ayrıca kadınlar, hayata dair heveslerini yaşayamadıkları için evliliklerini sürdürmeyi istemediklerini belirtmektedir. Katılımcılar bu bağlamda, yalnızlık duygusu nedeniyle boşanmayı istediklerini ifade etmişlerdir.

"Ya ben çok mutsuzdum ... Ben çok genç evlendim 15 yaşındaydım. E olmadı yani hayal ettiğim hiç bi şey ben bi düğünde kocamla dans edemedim hiç onu yaşayamadım. İşte bu şekilde yaşamak istemediğim için bi gün dedim ki artık ben çalışacağım. İşe güce başladım ondan sonra da boşanabilirim neden olmasın dedim." (Kader, 40)

Kadınlar, zorla evlendirildikleri için ailelerine yönelik kırgınlıklar ve kopuşlar yaşamaktadır. Bu durum, kadınları ailelerinin sözünü tutmuş bir kadın olarak bile tüm yaşamları boyunca aile desteğinden mahrum bırakan önemli bir durumdur. Kadınlar, boyun eğmenin verdiği pişmanlıkla özgüvenlerini yitirmişlerdir. Kendine güveni ve saygısı ile ilgili sorgulamalarla mecburiyetleri arasında yaşayan kadınlar, problemleri evliliklerini de bitirme konusunda oldukça zayıf düşmektedir. Diğer bir buhran, kadınların eşlerini tacizcileri gibi hissetmeleridir. Bu hissiyat kadınları aile ortamından çok mahkumiyet hissine itmektir. Bu hisler ve yaşlarının genç olmasından dolayı bazı kadınların arayışları başka erkeklerde olabilmektedir. Ancak bu arayışlar da kadınları mutluluğa değil suçluluk hislerine götürmektedir. Kadınlar zorla evlendirilmeleri nedeniyle ailelerine ve kendilerine olan güvenlerini kaybetmekte, pişmanlık, mahkumiyet ve suçluluk hissetmektedir. Çok genç yaşlarda böylesi zorlu iç hesaplaşmalar yaşayan kadınlar, boşanma kararlarıyla birlikte yeni bir mücadeleye adım atmaktadır.

Kadınların kutsal görülen annelikleri ötesinde herhangi bir cinsel ya da duygusal tatmini incelemeleri toplumsal olarak tartışılabilir bir durumdur (Çeler, 2012). Kadınların aşk ve cinsellik beklentilerinin evlilik içinde karşılanamaması erkeklerin aksine kadınlar için meşru bir boşanma olarak görülmemektedir. Kadınlar çoğunlukla, sadece duygusal sarsıntı ve sorunları nedeniyle evliliklerini bitirmek istediklerini bildirememişlerdir. Bu gerekçeyi dolaylı yoldan bildirmeye çalışmışlardır. Çünkü duygusal gerekçelerle boşanan kadınlar, aileleri tarafından suçlanmakta ve yalnızlaştırılmaktadır.

Katılımcıların aileleri tarafından boşanmanın meşru yolu şiddet gibi yaşamsal tehdit içeren sorunlar gibi görülmektedir. Hayati bir tehlike olmadan boşanan kadınlar ailelerinden dışlanmaktadır. Eşler arası sevgisizlik nedeniyle boşanmayı talep etmiş kadınlar toplum tarafından olumsuz karşılanmaktadır.

"Ya arkadaşlarımla da tartıştık. Kimisiyle konuşmuyorum hala mesela. 10 yıl oldu boşanalı hala konuşmadığım insanlar var. Rahat battı bilmem ne diye küstüler. ... herkes itti beni, yalnız kaldım. ..." (Kader, 40)

"Çocuğunu bırak gel dediler kız çocuğunu nasıl bırakıyım?" (Zeynep, 46)

Kadınlar, toplum tarafından kabul görece gerekçelerle (ki bazı aileler için hiç bir gerekçe boşanmayı meşrulaştırmayabilir) boşanmadıkları için aileleri tarafından yalnız bırakılmışlardır. Aileler kadınların zayıf noktaları olarak hissettikleri çocukların bakımına katkıda bulunmayarak kadınları cezalandırılmışlardır. Cinsellik ve romantizm talepleri nedeniyle ailelik duygularının olmadığı yönünde suçlanan kadınlar, çocuklarının bakımlarını karşılayamadıkları için de suçluluk hissetmektedir.

“Ailem çocuğa bakmak istemedi.” (Selma, 39)

“Onlar sadece şunu düşündüler: ‘Niye kalmadı, onla (boşandığı eşiyile) dursaydı’ dediler. Çocuğa sahip çıkmadılar.” (Elif, 46)

Kadınlar zorla evlendirilmenin yaşattığı zorluklara rağmen kararlılık göstererek boşanmaya gidebilmişlerdir. Boşanma kararı kadınların *hayatta kalma stratejilerini* geliştirmenin ilk adımı olarak görülebilir. Kadınların boşanma talepleri bazen kendi aileleri bazen eşlerinin aileleri tarafından suçlama ve tehditlere neden olabilmekle beraber kadınlar bu karşı çıkmalara baş kaldırmışlardır. Yine de ihtiyaç duydukları duygusal, toplumsal ve ekonomik desteği ailelerinden görebilmek kadınlar tarafından çok önemli görülmektedir. Boşanmayı meşru kılacak gerekçeleri göstermek de aile desteği alabilmenin yani *hayatta kalma stratejilerinin* bir ikincisidir.

Kadın gibi kadınsan erkek gibi de kadınsın

Diğer bir alt tema ise kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ile ilgili eşitsizliklere göç ile değişen aile ve toplum düzeni nedeniyle yenilerinin eklenmesinden kaynaklanan sorunların derlendiği *Eşitsiz aile içi rol paylaşımı* alt temasıdır.

Kadınların toplumsal cinsiyetçi yaklaşımla bölümlenmiş sorumluluklarını, zorunluluklar nedeniyle bile olsa eşlerinin istediği şekilde yerine getirememeleri evliliği olumsuz etkilemekte, yıkıcı taraf olarak nitelendirilmelerine sebep olmaktadır.

“Ya ben dikim ya (karşı gelen biriyim anlamında) ‘senin karın işte nasıl böyle bir şey söyler, konuşamaz, yapamaz, bilmem ne yapamaz, şöyle yapamaz’ hatta görüncem kocası içmesine rağmen ‘iyi bir kadın kocasını eve bağlamış, ee içki içmesini engellemiş’ birkaç defa söyledi. Benim ilk bebeğim düştü sonra bebeğim olmadı bir sürü şey söylediler. ‘Kısırım yok kısırım bilmem ney’ bir sürü laf söylediler ve ben hepsinde çok üzülürdüm...” (Narin, 47)

Kırdan kente göç, aile içi dengeleri ve görevleri değiştirmektedir. Göç eden toplulukların oluşturduğu gecekondu bölgelerinde karar alma süreçlerinde hala geniş ailenin etkisi olsa da günlük yaşam pratiklerinde çekirdek aileye dönüşmüştür. Kadınlar ekonomik zorluklar sebebiyle kayıt dışı istihdamı güçlendirmektedir (Kandiyoti, 2013). Kente göç etmiş kadınların popüler kültür aracılığıyla gözlemlendiği ve özendirildiği üst sınıflara ait yaşam tarzları kadınlarda mutsuzluk ve özlemlere yol açarak kendi sınıflarına onları yabancılaştırmaktadır (Abadan-Unat, 1982). Bu kültür geçişi tamamlanmış değildir.

“Göç eden geleneksel erkekliklerin gittikleri yerde kendi kültürlerinde kadınlıkla ilişkilendirilen ev içi işlerde çalışmalarında görülen örüntü, bunun belirgin bir örneğidir. İşin toplumsal statüsünden kaynaklanan gerilimlerin yanı sıra, göçmen erkeklerin ırk ve/ya etnik kökenlerinin göçmen konumlarının gidilen yerde daha alt bir statüde olması, yerli ve göçmen erkeklikler arası görünmez hiyerarşilerde, göçmen erkeklerin toplumsal konumlarını sarsmaktadır.” (Bozok, 2019)

Diğer taraftan kadınların aile ekonomisine katkısının artması gibi etkenlerle erkekler kadınlara bağımlı hale gelmeye başlamışlardır. Bu durum da “Erkekliğin Kaybı”na neden olmaktadır (Bozok, 2019). Sosyal örüntülerin farklılaşmasıyla erkeklik algı ve görünümünün değişmesi sonucu erkekler, aile içi ve toplumsal bazı kimlik krizleri yaşamaktadırlar (Bozok, 2019). Soysal’ın araştırmasında “erkeklerin %45’lik bir kısmı geleneksel değerlere göre (muhafazakâr, dışa kapalı) yetiştirildiğini belirtirken, %33,3’ü koruyucu, kollayıcı (anne-babanın otoritesinin hâkim olduğu)

olarak ve %21,7’si ise katılımcı (demokratik) olarak yetiştirildiğini belirtmektedir” (2010).

Kadınların geleneksel olarak belirlenmiş rol ve sorumluluklarını yerine getirmemesi toplumsal tepkiyle karşılaşırken erkeklerin bu ihmalleri göz ardı edilebilmektedir. Aile içi sorumlulukların büyük oranda kadınlara yüklenmesi ve erkeklerin bazı ailelerde ekonomik olarak bile aileye katkıda bulunmaması kadınların toplumsal rol karmaşası yaşamasına ve üzerlerindeki psikolojik baskının artmasına neden olmaktadır.

“...Ben 18 yıl boyunca fiziksel olarak kadın gözükmeme rağmen ruhen beni erkekleştirdi. Ustadan tutun her bakımdan yani eve para getirmesi (getirmemesi değil sadece)...” (Narin, 47)

Kadınlar, çocukların bakımı, ev içi işlerin görülmesi gibi geleneksel rollerini eksiksiz olarak sürdürmek zorundayken bir de ekonomik olarak da aileyi geçindirmek zorunda kalmışlardır. Bu durum kadınların evliliği sonlandırma gerekçelerindedir.

“...Adamı zaten ben besliyodum. Eve gel, yemek yap, temizlik yap, çocukla ilgilen, faturası benim, tamiratı benim... Adam da paşa ya! Bitek boğazını bilir...” (Helin, 52)

Kadın ve erkek rollerine dair sarsıcı deneyimler aldatılma ile de yaşanmaktadır. Erkeklerin aldatma, boşanmayı talep etme gibi durumlarında ise kadınların büyük bir “yetersizlik” hissi yaşadıkları göze çarpmaktadır. Kadınlar, toplumsal cinsiyetçi yaklaşımları özümseyerek büyütüldükleri için aldatıldıklarında ya da erkekler boşanmayı talep ettiklerinde kendilerini suçlu hissetmekte ve duygusal olarak zedelenmektedirler. Suçluluk ve yetersizlik hissi bazen o kadar derinleşmektedir ki kadınları intihara bile sürükleyebilmektedir.

“En kötüsü bir ara kendini mesela yetmemezlik duygusu acaba hani neyim eksikti ve yahut da nerde hata yaptım düşündükçe hatalarım, tabi ki hani hatasız insan olmaz hatalarım olmuştu. ... Şöyle davransaydım daha iyi olurdu belki böyle olmazdı bu gibi şeylere takıldım. ... Hatta ben çok kötü bir şey yaptım intihar teşebbüsünde bulundum. ...” (Rabia, 46)

Aldatılma, kadınların evliliği sürdürme gayretlerini tüketen bir evlilik içi sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Belki de aldatılmanın hissettirdiği yetersizlik duygusu ve toplumun bir kadının eksiksiz olması gerektiği yönündeki telkinleri nedeniyle kadınlar aldatılmayı kabullenememektedirler.

“...Dayak da falan değil. En büyük canımı yakan ihanet oldu. İhanette bitti.” (Zeynep, 46)

Kadınlara aldatma ile ilgili algılar, düzgün kadınların eşlerinin aldatılmayacağı, bu durumun erkeklerin ahlaki bir tercihi değil, kadınların eksikliği nedeniyle mecburi yönelimi olduğu öğretileriyle verilmektedir. Bu durum kadınların aldatılmaları sonucu kendilerini suçlamalarına neden olmaktadır. Şiddet gören, ev içi işleri tek başına yapan, çocuk bakımını tek başına üstlenen, ev geçimini tek başına sağlayan kadınlar olarak aldatılmak sadece evlilik birliğinin değil, “iyi kadın” olmak uğruna verilmiş bir çok emeğin de yol olduğu düşüncesi açısından kadın için oldukça yıkıcıdır.

Kadınlar aldatılmaları nedeniyle yaşadıkları olumsuz duyguları atlatabilmek için çocuklarına ve kendileriyle benzer deneyimler yaşayan kadınlara tutunmaktadır.

Meşru boşanmanın tek yolu: Öleyazmak!

Evlilik Sırasında Yaşanan Zorluklar ana temasının diğer alt temaları; *aldatılma* ve *şiddet*’tir. Toplum baskısı ve korkuları yüzünden

boşanamayan bir çok kadının gördüğü şiddet nedeniyle eşleri tarafından öldürüldüklerine ne yazık ki sürekli haberlerde rastlanmaktadır.¹ Sibel Hürtaş, *Canına Tak Eden Kadınlar* adlı kitabında; kocası tarafından öldürülme akıbeti ile toplum içinde diri diri mezara gömülmek arasında sıkışmış kadınların sonunda kocalarını öldürmek zorunda kalmalarını işlemiş ve kadınların hem hukuki hem toplumsal açıdan korunmasız olmalarının yaşattığı dramları gözler önüne sermiştir (Hürtaş, 2014).

Kadına şiddet, Türkiye'nin gündeminde olan, acilen çözüme ulaştırılması gereken önemli bir sorundur. Boşanma gerekçelerini irdeleyen araştırmalarda kadınların evlilik içi şiddete sıklıkla maruz kaldığı bildirilmektedir (Aktaş, 2011; Uçan, 2007). Bu araştırmada da kadınların boşanma nedenlerinden en sık tekrar edileni şiddettir. Kadınların yaşam tehdidi altında sürdürdükleri evlilikleri sırasında gördükleri psikolojik, duygusal ve fiziksel şiddet onları depresyon gibi bir çok psikolojik sıkıntıya sürüklemiştir.

"... (gördüğü şiddet nedeniyle) Şu tepem açıktır benim. Bir top saçım elinde kaldı, bir sefer vurdu dizimde (iz kaldı) ve ben her sefer bunu gördüğümde o acı hep yüreğimde, o acı hiç gitmiyor." (Narin, 47)

Her ne kadar kadınların şiddet nedeniyle boşanma talepleri, aileleri tarafından büyük bir itirazla karşılanmasa da kadının aile ile ilişkilerinde önceden yaşanan kırılmalar, ekonomik ve toplumsal nedenler yüzünden kadınlara ailelerinin desteği yeterli bir güvence hissettirmemektedir. Diğer yandan evlilikteki şiddet olayları sırasında çevreden erkeğe yönelik bir tepki gelmediği ve şiddete karşı sessiz kalındığı görülmektedir:

"Offf çekmem mi? O herif burnumdan getirdi. İçer içer gelir, kapıya dayanır, küfürler kavgalar... Saçımdayan sürüdü beni mahallenin ortasında, o adamdan çekmediğim kalmadı. Allaha şükür kurtuldum ama çok çektim." (Ayşe, 46)

Kadınlar yaşadıkları zorluklara hatta gördükleri şiddete rağmen boşanma nedenlerinin haklı görülmeceği endişesi ile evli kalmaya devam etmektedir. Bu durum gerçekten hayati bir tehlike -özellikle çocuklar için- olduğunun ispatına kadar sürmektedir. Kadınlar yaşamlarını tehdit eden eş şiddetini ailelerine ispat ettiklerinde haklı gerekçelerini oluşturmuşlardır. Böylece boşanma sonrasında gelecek baskıları azaltmaya yönelik bir *hayatta kalma stratejisini* hayati tehlike atlatarak geliştirmişlerdir.

Erkeğin gösterdiği şiddete karşı çıkmayan toplum, kadın boşandıktan sonra "koruyucu" olmaya çalışarak kadının tüm sosyal yaşamına müdahil olmakta ve toplumun talep ettiği şekilde yaşaması için kadınları zorlamaktadır. Ailelerin kadınların her türlü kötü muamele karşısında bile boşanmalarına destek olmaması, kadınların toplum içinde yalnız başlarına olmalarının getirdiği tekinsiz hali maddi ve manevi olarak arttırmaktadır (Lordoğlu, 2018).

Boşanmanın faturası: Suçlanma, cezalandırılma, dışlanma ve baskı

Boşanma sonrasında yaşananların alt teması olan *suçlanma, cezalandırılma, dışlanma* ve *baskı* alt temalarında kadınların yaşadıkları incelenmiştir. Kadınlar boşanmaları nedeniyle aileleri tarafından suçlanmakta ve yalnızlaştırılmaktadır. Boşanmış kadınların içinde yaşadıkları topluluk ise kadınları bir tehdit olarak algılamaktadır.

Kadınlar boşanma kararları nedeniyle suçlandıkları için ceza olarak ailevi destekten mahrum bırakılmaktadır. Boşanmış kadınların topluluğun düzenini bozacağına dair görüşler ise dışlanmalara veya baskılara neden olmaktadır. Boşanma sonrası yaşanan sorunlar birbirini yeniden üretmektedir.

Ayşe, genç yaşta evlendirilmiş ve eşyle arasında istediği bağı hiç kuramamış bir kadındır. Boşanma kararı sonrasında ailesinin ona destek olup olmadığı sorulduğunda şu cevabı vermiştir:

"Annem babam zaten köydeydi. Bişey bilmez onlar. Bi abim var o da aynı içki kumar peşinde karısına kızına sahip çıkmıyor bana mı bakacak?" (Ayşe, 46)

Ayşe, ailesinin zaten ona sahip çıkabilecek güçte olmadıklarını dolaylı bir şekilde belirtmiştir. Bu yüzden de ifade şekliyle anlaşıldığı kadarıyla ailesinin ona destek olmaması Ayşe için büyük bir kırgınlık sebebi olmamıştır. Bunun aksine Kader, ailesinin bilinçli bir şekilde onu cezalandırmak için yalnız bırakıldığını düşünmektedir:

"Yalnız kaldım. Herkes itti beni. Sırtını döndü. O yüzden kendi kendilerine büyüdü onlar. İşte bana da hep kahrettiler yani bırakmasaydın etmeseydin diye." (Kader, 43)

Kader, ailesi tarafından sadece duygusal arayışları nedeniyle ayrıldığını düşündüklerinden dışlandığını belirtirken Helin de boşanmak isteyen bir kadın olarak ailesi tarafından nasıl dışlandığını aktarmıştır:

"Anam babam hiç sahip çıkmadı. Annem kocamı tutardı. Boşayan dedi bi gün ben evlendiricem seni dedi..." (Helin, 52),

Bu dışlanmalara maruz kalan Ayşe ve Helin eşlerinden şiddet gören kadınlardır. Şiddet nedeniyle boşanmayı talep ediyor olmalarına rağmen aileleri bu duruma karşı çıkmıştır. Kadınlar dinlemediklerinde de yalnızlaştırılmışlardır. Boşanmış kadınlar bazen de kendiliğinden toplum içinde yalnızlığa çekilmek zorunda kaldıklarını da şu şekilde ifade etmişlerdir:

"Çünkü mesela evli bi arkadaşımın yanına gidemiyorum. Neden çünkü belki kıskanır. Atıyorum bişi olur yani hep kendimi bir soyutlama çabasıdayım mesela benim arkadaşlarım genelde bekar bayanlardır. Çünkü kendimi hep çekiyorum geri bi şekilde. ... Kendi dünyam var işime gidiyorum geliyorum. Öyle işte." (Zeynep, 46)

Toplumun direkt bir uzaklaşması söz konusu olmasa da yargılanma korkusuyla kendini toplumsal çevresinden soyutlayan Zeynep, bütün yaşantısını "laf gelmesin" kaygısıyla düzenlemiştir. Bunu da çoğu zaman toplumdan soyutlanarak yapabilmektedir.

Kadınlar, çocuklarının bakımı için ailelerinden destek beklemektedir. Ancak aileler, kadınları boşanma kararları nedeniyle cezalandırmak da istedikleri için çocuk bakımında destek olmamaktadır.

"Ailem çocuğa bakmak istemedi." (Selma, 39)

"Kocanın ailesi yok saydılar yani tamamen." (Feriha, 44)

"Çocuğunu bırak gel dediler kız çocuğunu nasıl bırakıyorum." (Zeynep, 46)

"Onlar sadece şunu düşündüler niye kalmadı onla dursaydı dediler çocuğa sahip çıkmadılar." (Elif, 46)

¹ <https://www.takvim.com.tr/galeri/guncel/emine-bulut-olayi-turkiye-icin-bir-ilk-degil-iste-turkiyenin-konustugu-kadin-cinayetleri/2>

Boşanma sonrası oluşan maddi sıkıntılardan doğan duygusal eksiklikler, kadınların çocuklarına karşı büyük bir vicdani suçluluk hissetmelerine neden olmaktadır. Aileler, kadınların boşanma kararını uygun görmedikleri için kadınları cezalandırma yolu olarak yalnızlaştırmaktadır. Yalnız başına geçinmek zorunda olan boşanmış kadınlar ekonomik nedenlerden dolayı çalıştıkları için çocuklarına bakamadıkları için de kendilerini sorumlu hissetmektedirler. Okul öncesi ve ilkokul çağlarında bile yalnız bırakmak zorunda kaldıkları çocukları için kendilerini suçlu hisseden kadınlar her soruna rağmen çalışarak kendilerine çocuklarıyla yeni bir aile kurmaya çalışmışlardır.

Kadınlar özgürlük için kararlıydı...

Hayatta kalma stratejileri ana teması ise *Kararlılık, Ekonomik güçlenme, Dayanışma, Gizlenme, Coğrafi yakınlık-Sosyal uzaklık, Toplumun talebine uygun yaşam, alt temalarıyla derlenmiştir.*

Kadınlar aileleri, içinde yaşadıkları topluluk ve eşleri tarafından onlara yaşatılan tüm sorunların altından kalkıp kendilerine özgürce bir yaşam kurabilmek için büyük bir kararlılık göstermektedirler. Kadınlar boşanma kararlarına dair kesin tutumlarını şu şekilde belirtmektedir:

“Yemin ettim. Er ya da geç boşanıcam dedim. 25 yıl sürdü ama kurtuldum.” (Helin, 52)

Kadınların çoğunlukla zoraki evlilikle başlayan ve boşanmış bir kadın olarak toplumda var olma mücadelesine varan dönemdeki en çetin zorlukları boşanma dönemi sırasında geçmektedir. Bu süreci; “Boşanmak istemeyen eşlerin destek birlikleri gibi hareket eden aileler toplumsal ritmin en belirgin tınısı² olarak tanımlamak da mümkündür. Aslına bakılırsa boşanma deneyimi özel ve kamusal patriyarkanın kadına karşı birleştiği bir çarpışma alanı.” (Yıldırım, 2017) şeklinde tanımlayan Yıldırım, kadınların boşandıktan sonra da süren hayatta kalma stratejilerine hangi düzlemde devam ettirdiklerine de ışık tutmaktadır.

Yaşadıkları çaresizlik, kadınları boyun eğmeye değil, gayret etmeye sevk etmektedir. Bu konuda en büyük motivasyonları çocuklarıdır. Kadınlar, çocuklarına yalnız başlarına bakabilmek için gerekli birikimi sağlamayı ve çocuklarını daha özgür bir yaşamda büyütmeyi amaçlamaktadırlar.

“Gerisin geri yine döndüm. Çocuk için döndüm köyde bakamıyolar diye. ... Resmi nikah olmadık 6 yıl yaşadık nikahsız sonra ben özgüvenimi iyice kazanınca da çocuğumu alıp ev kiralayıp bıraktım gittim.” (Elif, 46)

Kadınlar yaşamları boyunca ellerinde tutamadıkları karar verme yetkisini artık kendi ellerine almanın zamanı geldiğini düşünerek hayatlarıyla ilgili ilk kararı almaktadır. Boşanma kararları ile esasen üzerlerinde bulunan toplumsal karar vericilere yönelik itirazlarını ve mücadelelerini de dile getirmiş olmaktadır (Yıldırım, 2017).

Boşanmış kadınların hayata tutunabilmelerini sağlayan en önemli stratejileri birbirleriyle *dayanışma* halinde olmalarıdır. Kadınlar bu baskılarla mücadele ederken kendi içlerine çekilmiş ve sosyal aktivitelerini mümkün olduğunca kısıtlayarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Türk toplumunda kadınların kendilerine ait bir topluluk oluşturarak sosyal hayata katılımı yaygın bir kültürel olgudur (Fallers & Fallers'ten aktaran Kandiyoti, 2013). Kadınların çoğu, belki de bu kültürün etkisiyle, toplumsal baskıların talebine uygun

yaşamak yerine kendi aralarında bir sosyal ağ oluşturmuşlardır. Bu topluluk, ekonomik ve psikolojik dayanışma, sosyal aktivite gibi pek çok işlevin yürütüldüğü ve kadınların güçlenebilmesindeki kilit faktörlerden biridir.

Boşanmalarda ekonomik olarak yaşanan zorluklar, kadınlar özelinde de literatürde sıklıkla dile getirilir. Liberal feministler kadının anneliği, otoritenin erkekte olduğu, kadınların daha duygusal ve zayıf olduğu gibi toplumsal algılar nedeniyle kadının kamusal alana çıkamadığını, medeni haklara sahip olmadığını, eğitimde imkan eşitsizliği gibi haksızlıklara maruz kaldığını savunur (Donovan, 2015). Bu durum kadınların ekonomik sorunlarını da yeniden üretmektedir. Boşanmış kadınların dayanışma halinde olmaları, boşanma sonrası yaşadıkları ekonomik çıkmazların da çözümü olabilmıştır.

“Evet evet çalışıyodum tabi. Kızım iki yaşındaydı ben işe başladığımda. Eltime bıraktım arkadaşlarıma bıraktım. Komşularıma bıraktım...” (Zeynep, 46)

Kadınlar, çocuk bakımını dönüşümlü olarak ortaklaşa üstlenen kadınlar hem yarı zamanlı çalışmış hem de çocukların bakım sorununu çözmüşlerdir:

“...Komşulara gidiyolardı işte Zehra. Bi gün o işe giderdi ben bakardım bi gün ben giderdim o bakardı...” (Ayşe, 46)

Boşanmış kadınların toplumsal algılar ve ailevi baskılardan uzaklaşma yolu olarak tutundukları en önemli strateji, kendisi gibi olan kadınlarla, toplumdan izole başka bir topluluk içinde yaşamaktır. Bu strateji *gizlenme* olarak temalandırılmıştır. Kendi sosyal güvenlik ağlarını, toplumsal algılarını, sosyal hayatlarını kurgulayan, kendilerine başka bir dünya oluşturan kadınlar, dış dünyadaki tehlikeleri kendi dinamiklerine göre çözmeye, hayallerini ise inşa ettikleri yalnız kadınlar dünyasında gerçekleştirilmeye çalışmaktadırlar.

Boşanmalar, kadın ve erkekler için ciddi, örseleyici sorunlar doğurmaktadır. Literatürde boşanmış kişilerin, toplumdan soyutlanma ve intihar gibi psikolojik sorunlara daha yatkın olduğunu bildiren araştırmalar mevcuttur (Arıkan, 1996). Boşanmanın ardından kadınlar, çocukların sorumluluklarını tek başına taşımak, ekonomik sıkıntılar, ruhsal sorunlar, çaresizlik ve suçluluk hisleri, belirsizlik gibi çeşitli psikolojik, sosyal ve ekonomik sorunlar nedeniyle daha fazla sorunla baş etmek zorunda kalmaktadır (İlyilikçi, 2015). Kadınlar yaşadıkları benzer evlilik sorunlarını birbirleriyle paylaşmış, birbirlerine destek olarak psikolojik olarak güçlenmişlerdir:

“Yani en büyük destek işte benim gibi dul arkadaşarımdan geldi. İşte burda komşuyken sırt sırta verdik çocuklara baktık geçindik. Dert ortağım oldu. Ona gittim bitek içimi döktüm...” (Ayşe, 46)

Toplum baskılarından kaçabilmenin yolunu da sadece dul kadınlarla arkadaşlık yapmakta bulmuşlardır. Böylece ekonomik sorunlarını çözmek için geliştirdikleri sosyal ağı ve dayanışmayı sosyal aktiviteler için de kullanabilmişlerdir:

“Bide ben öyle rahat bi yani ben biraz tutucuyum rahat yaşamak diil düzenli bi insanım hayatım düzenli. Çünkü mesela evli bi arkadaşımın yanına gidemiyorum. Neden çünkü belki kıskanır. Atıyorum bişi olur yani hep kendimi bi soyutlama çabasındayım mesela benim arkadaşlarım genelde bekar bayanlardır. Çünkü kendimi hep çekiyorum geri bi şekilde.” (Zeynep, 46)

² Vaughan, D. (1990). *Uncoupling: Turning Points in Intimate Relationships*. Vintage Books.

Kültür, göç, ekonomi, gibi toplumsal olgu ve değişimler aile örgütlenme biçimlerini de etkiler. Türkiye’de 1950’li yıllarında başlayan Anadolu’dan İstanbul’a yoğun göçler (Güreşçi, 2010) sonrası oluşan gecekondu kültürünün hakim olduğu çevrelerde yaşayan ailelerin aile içi sorunlarına geniş aile yerini alan komşular müdahale edebilmektedir (Duben, 2012). Boşanmış kadınların bekar olma halleri toplum ve bireyler tarafından olağan olmayan, merak edilen, gözlenen bir durum olarak ortaya çıkmaktadır (Lordoğlu, 2018). Bu durum boşanma sonrasında da devam etmektedir. Katılımcıların söylemleri de mahalle sakinlerinin tutumlarının müdahaleciliğini vurgulamaktadır.

“Mesela rahat gezemiyosun. Mesela rahat ben akşam bi yere gidemiyorum. Hala öyle çıkamam gece. Çünkü mahalleden ne derler. Bi yere gidiyosun bide bizim çevremiz çok böyle tutucu insanlar. Nerden geliyosun nereye gidiyosun demeleri yetiyo. Bide kendinde böyle bi hata olmayınca insan kendini kötü hissediyor o zaman. Mesela bi düğüne gitsem bi bayrama gitsem –aaa filan böyle. Ben böyle istemiyorum yani. Onu yapıyorlar. Yani şık giyinince fln göze çok batıyosun. ... O yüzden ben bunu yaşatmamak için yani işten gelip eve gidiyorum yani arkadaşlarım var hafta sonları bazen onlar gelir yani belirli arkadaşlarım var. Öyle herkesle de arkadaş olamıyorum yani çünkü etrafta bilemiyosun kimden ne geliceni. en yakından bu zararları gördüğün zaman etrafını düşünüyosun.” (Zeynep, 46)

Boşanma sonrasında, kente göç ile yeniden düzenlenen güvenlik ve güç ilişkileri ve toplumsal algıların boşanmış kadınlara yönelik olumsuz bakış açıları sonucu kadının akrabaları da mahallelinin tutumlarını dayanak alarak kadınların yaşam alanlarını ve sosyal aktivitelerini kısıtlamak istemektedirler:

“Tabi ki direkt bi baskı olmasa bile oluyodu yani ben hafta sonu alıyorum çocuğumu işte arkadaşım eşinden ayrılmış onlara gidiyorum mesela zaten o bana gelirdi ben ona giderdim, mesela kardeşim arardı orda mıyım, inanmazdı falan. Hani nereye gidiyorsun erkek gibi geziyorsun, iyice kendi başına oldun derdi böyle. Hani hep bi böyle baskı, bi doğum günümde böyle arkadaşlarımla doğum günü kutluycam mesela bi yere gidiceğiz çocuğum da yanımda olsa bile kimle geziyosun kimle ne yapıyorsun nereye gidiyorsun. Hani hep öyle bir baskı.” (Selma, 42)

Toplum ve aile tarafından destek göremeyen kadınlar, boşanma sonrasında ekonomik sorunlarla da mücadele ederek çocuklarıyla, tek ebeveynli olarak yaşamlarının devamını sağlamaya gayret etmektedirler. Toplumsal destekten yoksun kadınlar, bazı tacizkar tavırlarla karşılaşabilmektedir. Bu tacizler, kadınların toplulukları tarafından yalnız bırakılmış olmalarının ortaya çıkardığı zayıf görünümünden dolayı olmaktadır.

“Ben daha önce ev tutmaya kalkıştım. Boşandım. Çocuğum kucağımda ağlıyorum ve ilk ihanette. Ondan sonra ben zaten geri adım attım. Babam yaşındaki adam bana asıldı. Ve kucağımda çocuk. Ev kirası önemli değil bilmem ne. Ben neyin derdindeyim o neyin derdinde!” (Zeynep, 46)

Kadınlar yaşadıkları yalnızlaştırmalardan ve tacizlerden dolayı çocuklarının bakımını tek başlarına üstlenebilmek için ekonomik olarak güçlenmeleri gerektiğini öngörebilmişlerdir. Ekonomik özgürlük kazanabilmek için tek çıkar yol boşanma sürecini uzatmak ve evlilik içinde yaşadıkları psikolojik sıkıntılara katlanmak olmuştur.

“Sadece uzatmaları oynamak zorunda kaldım. Çünkü çocuğum biraz daha büyüsün. Çünkü ben çalışıyodum. Biraz daha büyüsün ben bi ev aliyim kendime. Bi düzen kuruyim diye düşündüm.” (Zeynep, 46)

Kadınlar bu tip tacizkar tavırlara maruz kalmamak için boşandıklarını toplumdan gizlemek yoluna da başvurmuşlardır. Boşanma sonrası çocuklar büyüyene kadar aynı evde yaşamaya devam ederek, aslında yine bir şekilde birlikte yaşama sürecini uzatmak zorunda kalarak topluluktaki olası tacizlerden korunabilmeyi amaçlamışlardır.

“Kimsenin haberi yoktu. Ben boşandım ama yine aynı evde oturmaya devam ettim. Çocuklar büyüyene kadar. Yani evden kolay atabilmek boşandım.” (Seniye, 49)

Lordoğlu da kadınların, soy ismi faturada değişene kadar boşandığını kimseye bildirmeyerek, kapının önüne erkek ayakkabısı koyarak, erkek arkadaşlarıyla iletişime dikkat ederek yaşadıklarını belirtmektedir. Diğer taraftan her ne kadar başka baskılarla karşılaşacaklarını düşünseler de akrabalık ve hemşehrlik ilişkileri olan topluluğa yakın mahallelerde yaşayarak bir çeşit algısal korunma kalkını oluşturmaya çalışmışlardır. Tanıdıkların içinde olmak kadınlar için bir tür güvenlik çemberi oluşturmaktadır (Lordoğlu, 2018). Bu şekilde sosyal aktivitelerini kısıtlamak ve gizlemek zorunda kalsalar da tacizlerden korunabildikleri için kendi toplumlarından gelen kısıtlamaları tercih etmektedirler.

“Bi de ben tanıdık bi yerden aldımki öyle bi şansım vardı. Evimde hiç huzursuz olmadım çok şükür. Çünkü binamdakiler hep tanıdık akrabadan aldım özellikle. O yüzden yani evimde bi sıkıntı yaşamadım...” (Zeynep, 46)

Aile desteği ile çocuklarının bakımını sağlayarak çalışıp ekonomik olarak güçlenen kadınlar da vardır. Ancak bu destekler her zaman belirli baskıları beraberinde getirmiştir.

“Ailemin yardımcılarıyla yaşadım. İlk eve geldim, hemen evi boşaltmadım. Abim geceleri gizli taşıdı. Ufak tefek şeyler gördüm maddi açıdan. Babamdan şöyle baskı gördüm; babam çok eski kafalı hani ‘boşanmasa mıydı’ hep bunu söyledi. Ama işte çocuğumla ilgili ‘çocuğunu bırak gel’ demediler. (Çocuğumu) benden daha çok sahiplendiler. Çevre de şöyle aslında, çevreye girmedim. O yüzden görceğim baskıyı da görmedim. Mesela ben çevremdeki kız arkadaşlarımdan koştum çünkü evlilerdi içlerine girmek istemedim. Akıllarına en ufak bişey gelse... Eskiden mesela mahallede sokakta otururlar felan ben bekarken oturuyodum. Evlenip o eve geri geldikten sonra hiç sokağa çıkmadım. Hiç oturmadım. Çok mesafeli dururum herkesle, böyle baskı gördüm. Akrabalarımdan görmedim herkes arkamdaydı yani bana öyle söylediler, yaptığın doğru dediler. Ama çok destek de görmedim maddi destek filan onu da hissettirmedim. Çok bi şey görmedim ama o baskıyı ben yarattığım için, çünkü bildiğim için, o baskıyı kendi içimde yaptım.” (Feriha, 44)

Aile destekleri, boşanmış kadınların birbirleriyle olan dayanışmasına benzemeyen, “namusunla dizini kırıp oturma” şartıyla verilen desteklerdir. Kadınlar hayatta kalma stratejisi olarak bazen de toplumun talebine uygun yaşamayı tercih etmektedir. Böylece ailelerinden destek görmektedir.

Ceren Lordoğlu, “İstanbul’da Bekar Kadın Olmak” kitabında toplumun bekarlığı namusla ilintilendirmesi nedeniyle bekar kadınların namuslu olduklarını ispat etme zorunluluğu hissettiğinden

bahseder(s. 50). Kadınlar “rahat etmek” istiyorsa toplumu namuslu olduğuna ikna etmek zorundadır. Lordoğlu'nun Sara Ahmed'den yaptığı alıntıyla “*Rahat olmak, kişinin bulunduğu çevrede huzurlu olmasıdır; öyle ki, kişinin bedeninin nerede bittiği ve dünyanın nerede başladığını ayırt etmesi zordur. Kişi uyum sağlar ve bu uyum yüzünden bedenlerin yüzeyleri ortadan kalkar. Yüzeyin gözden kayboluşu öğreticidir: Rahatlık duygusu içinde, bedenler alanlara doğru ve alanlar bedenlere doğru genişler*” (Ahmed, 2014). Beden ve toplumsal alanın birbirine güvenle açıldığı bu alan boşanmış kadınlar için mümkün görünmemektedir. Kadınlar bir “bakış”ın nesnesi (Lordoğlu, 2018) olarak her an yargılanma endişesi içinde kendilerini evlerine, arkadaş ortamlarına hatta bazen sadece iç seslerine hapsedmişlerdir.

Özellikle gecekondü kültüründe, boşanmış kadınların sosyal yaşamlarına yönelik baskılar oldukça sık görülmektedir. Boşanmış kadınlar, kadın merkezli namus anlayışı ile toplumsal baskı görmektedir. Boşanmış kadınlar akrabaları tarafından kararlarına müdahale edilen, iş yaşamında ayrımcılık, baskı ve taciz gören (Narman, 2006), toplumda zayıf görülerek sömürüye açık olduğu düşünülen, çocuk bakımı, ev işi, geçim sıkıntısı vb. sorumlulukları genellikle tek başına üstlenen kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcı kadınlar da bu sorundan sıklıkla bahsetmişlerdir.

“... E şurda giyiminize kadar sizi eleştiriyorlar ben eşim bana hiç karışmazdı askılı da giysem bilmem ne de giysem ama babamın yetiştirme tarzına uygun ve babam burada bilinen tanınan bir adam olduğu için babam incinmesin diye ben denize gittiğimde bikiniyle girerim tatil yerinde istediğim gibi rahatlıkla gezerim ama mahallede giyimime dikkat ederim.” (Narin, 47)

“Bi yere gitsen laf söz oluyo. Burdan çıkıp işte Gültepe'ye gidiyorum bi gün kalıyorum orda, hadi bakalım! Bütün mahalle alaylı alaylı hani iğneliyo yani. İşte nerelerdesin gözükmüyosun, sen iyice gezenti oldun filan. E ben çokluk çocuğumun geleceği için çalışıp didiniyorum. Bi pazar günü arkadaşşıma gitmişim o da dul ha yalnız kadın yani kocası olsa diyecem ki ha kocasıyla yatıp kalkıyorum da ondan gidiyorum. Yani...” (Ayşe, 46)

Kadınlar, baskı yaşasalar da tacizlerden korunabilmek için yaşadıkları topluluğu tamamen terk etmeyi istememektedir. Bazen aynı endişeyi taşıyan aile büyükleri bazen de boşanma kararına yönelik bir ceza mahiyetinde olan aile baskısı da bu dışlamalara eşlik etmekte ve boşanmış kadınların hayatlarında baskı ve dışlama birbirini getirmektedir. Kadınların bu kısır döngüden kurtulmalarına engel olan güçlük ekonomik yetersizlik olmaktadır. Bu döngüye eşlik eden ve aslında boşanmış kadınların toplumsal alandaki tüm mağduriyetlerinin altındaki korkuyu besleyen davranışlar tacizlerdir. Boşanmış kadınlar, çoğu zaman korunmasız görüldüklerinden diğer erkeklerin tacizci teklif ve yaklaşımlarına maruz kalabilmektedir. Bu tedirginlik kadınların iyi niyetli olabilecek yardımları da itmesine neden olmaktadır. Sonuçta kadınlar tekrar yalnızlığa itilmiş olmaktadır.

Kadınlar boşanma sonrasında herhangi bir sosyal aktiviteye katıldıklarında “namus meselesi” olarak anlaşılacak pek çok konuşmanın kendilerinin ve çocuklarının hayatlarını etkileyeceğinden endişelidir. Bu nedenle herhangi bir yanlış anlamaya ya da saldırıya meydan vermeyecek şekilde saklanmakta, toplumsal alandan uzaklaşmakta, kabuklarına çekilmekte, kendileri gibi yalnız kadınlarla arkadaşlık etmektedirler. Sosyal yaşamlarını tamamen işi, aile ve kendileri gibi olan boşanmış kadınlardan örmektedirler.

Sonuç ve Öneriler

Boşanmış kadınlar, boşanmalarına toplum tarafından haklı görülecek nedenler bulmak ve boşanma sonrasında toplumun uygun gördüğü tavırları benimsemek zorunda hissetmektedir. Bu zorunluluk, sıklıkla hemşehrilik bağlarıyla kurulmuş olan mahalle kültürünün kadını koruma söylemlerinden kaynaklanmaktadır. Boşanmaya neden olan genellikle geçim sıkıntısı, aile rollerinin yerine getirilmemesi, aldatma, şiddet gibi olgulardır.

Katılımcılarda ataerki toplum yapısının aksine çoğunun çalıştığı ve ev geçiminin büyük kısmını üstlendiği görülmektedir. Göç ile yaşanan kültürel değişimde toplumsal olarak belirlenmiş aile içi rollerin değişmesi ve belirsizliği nedeniyle yeni düzende kadınların sorun yaşadıkları görülmektedir. Kadınların geleneksel “evinin hanımı” olma sorumluluklarını yerine getirmek zorunda oldukları düşünülürken, “erkek işi” olan sorumlulukları da üstlenmeleri toplumsal nazardan kaçmıştır. Eşitsiz rol paylaşımı; ekonomik, kültürel ve psikolojik sorunlara eklenerek eşler arası sorunları büyütmüş ve içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Buna rağmen kadınlar çocuklarının bakımı ve boşanma sonrası yaşayacakları toplumsal sorunları ön görerek evliliklerini uzun süreler sürdürmüşlerdir. Kadınlar, boşanabilmek için önce ekonomik olarak güçlenmeyi beklemektedirler. Boşanan kadınlar kendi içlerinde destek grupları oluşturmuşlar, ekonomik ve psikolojik olarak bir dayanışma sergilemişlerdir.

Kadınlar, evlilik serüvenine atıldıkları ilk andan itibaren sorunlar yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Aileden gelen baskılara karşı koyamamanın verdiği özgüven kırılması, aile ile bağların zayıflaması, istemediği bir erkekle aynı hayatı paylaşma zorunluluğu gibi etkenler nedeniyle kadınlar gençlik hayallerinin yok olduğunu belirtmişlerdir. Bu hayal kırıklığı, boşanma kararına kadar artarak devam etmektedir.

Tüm yaşadıkları zorluklara, baskılara, dışlanmalara rağmen kendi aralarında oluşturdukları dayanışma ile kadınlar; ailelerinin herhangi bir yardıma ihtiyacı olduğunda onlara destek olmaktadır. Çocuklarını yetiştirmek için mücadele etmektedirler. Ekonomik anlamda yeterli hissettiklerinde anne babalarının bakımı, düşünün kardeşlere sahip çıkma, çocukların eğitim alması ve sosyokültürel-ekonomik düzeyi yükseltmek gibi amaçlar için gayret göstermektedirler. Çocuklarının, özellikle kızlarının, kendi yaşadıkları zorlukları yaşaması için büyük bir hassasiyet göstermektedirler. Aileleri tarafından eğitimden mahrum bırakılan, kötü evliliklere itilen, yalnızlaştırılan, yargılanan, suçlanan bu kadınlar; el birliği ile öncelikle çocukları olmak üzere kendi ailelerini de sosyal belirleyiciler açısından güçlendirecek yollar bulmuşlar, stratejiler geliştirmişlerdir.

Kadınlar, boşandıklarında buldukları toplumsal katman ve sosyokültürel düzey de göz önünde bulundurulduğunda toplumsal olarak pek çok zorlukla karşılaşmaktadır. Evlilikleri içinde pek çok sorun yaşayan kadınlar boşanma kararından itibaren hem eşleri ve eşlerinin ailesi hem kendi aileleri ve tüm çevre tarafından pek çok baskıya maruz kalmaktadır.

Ancak kadınlar tüm engellemeler, zorluk ve baskılara karşı kendilerine belirli stratejiler oluşturarak hayatta kalabilmenin yolunu bulmuşlardır. Bu mücadele kendi içlerinde oluşturdukları topluluk ile dayanışma içinde güçlenmelerini sağlamıştır. Çocuklarına bakabilmek için görev paylaşımı yapmış, toplumsal aktivitelerini kendi içlerinde kurmuş, iş bulma konusunda birbirlerine destek olmuş, birbirlerine yakın yerlerde oturmuş ve böylece kendi

toplumlarını kendileri oluşturarak tüm baskı ve zorlamalardan bir adım uzağa kaçabilmişlerdir.

Araştırma sonuçlarına göre geriye kalan tek eksiğin kadınların içsel güçleri ve dayanışmaları ile elde ettikleri gücün önemi ve büyüklüğünü fark edebilmeleri olduğu düşünülmektedir. Kadınlar, duygularının onlara kattığı ivme, dayanışmaları ve verdikleri mücadele ile esasen sadece kendi hayatlarını değil tüm kadınların hayatlarını değiştirebilecek eşitlikçi ve cinsiyetçi olmayan bir toplumsal algı oluşturabilecek güce sahiptirler.

Bilgilendirilmiş Onam: Çalışmaya katılan katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Informed Consent: Written informed consent was obtained from all participants who participated in this study.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declare that they have no competing interest.

Funding: The author declare that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Abadan-Unat, N. (Ed.). (1982). *A New Component in the Metropolitan Areas-The 'Gece-Kondu' Women in Turkish Society*. E.J. Brill.
- Acar, C. (2017). *Türkiye'de Boşanmış Kadınların Yaşadıkları Sorunlar Özeline Kadının Güçlendirilmesinde STK'ların Rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.
- Akıntürk, T. (1996). *Aile Hukuku*. ÖSYM Yayıncılık.
- Aktaş Akoğlu, Ö., & Küçükkaragöz, H. (2018). Boşanma nedenleri ve boşanma sonrasında karşılaşılan güçlüklerle ilişkin bir araştırma: İzmir İki örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 29(1), 153–172.
- Aktaş, G. (2013). Feminist söylemler bağlamında kadın kimliği: Erkek egemen bir toplumda kadın olmak. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 53–72.
- Aktaş, Ö. (2011). *Boşanma Nedenleri ve Boşanma Sonrasında Karşılaşılan Güçlükler*. (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Sakarya Yayıncılık.
- Arıkan, Ç. (1996). *Halkın Boşanmaya İlişkin Tutumları Araştırması*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Bora, A. (2010). *Kamusal Alan Sahiden Kamusal mı?* (der. M. Özbek), Hill Yayınları.
- Bozok, M. (2019). Göç sonucu yaşanan erkeklik krizlerinin bir yüzü olarak erkekliğin kaybı. *Journal of Economy Culture and Society*, 60, 1–16.

- Çağlayan, S., & Kemik, A. (2018). Kırdan kente iç göç süreciyle kadınların iş yaşamına katılımları ve sonuçları. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43, 143–157.
- Canatan, K., & Yıldırım, E. (2013). *Aile Sosyolojisi*. Açılım Kitap.
- Çeler, Z. (2012). Annenin serüveni: Kadının anne olarak toplumsal kurgulanışı. *Doğu-Batı Dergisi*, 63, 165–181.
- Demircioğlu, N. S. (2000). *Boşanmanın, Çalışan Kadının Statüsü ve Cinsiyet Rolü Üzerine Etkisi*. (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Donovan, J. (2015). *Feminist Teori Entelektüel Gelenekler*. (Çev. A. Bora, M. Ađduk Gevrek, F. Sayılan), İletişim Yayınları.
- Duben, A. (2012). *Kent, Aile, Tarih*. (çev. L. Şimşek), İletişim Yayınları.
- Emiroğlu, K., & Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Güreşçi, E. (2010). Köyden kente göçün köydeki ve kentteki yansımaları: Akpınar köyü üzerine bir değerlendirme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(2), 47–55.
- Hattatoğlu, D., & Ertuğrul, G. (2009). *Methodos; Kuram ve Yöntem Kenarından*. Anahtar Kitaplar.
- Hürtaş, S. (2014). *Canına Tak Eden Kadınlar*. İletişim Yayınları.
- İyilikçi, N. (2015). *Boşanma Aşamasındaki Bireylerin Yaşam Doyum Düzeylerini Yordayan Bazı Değişkenlerin İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi), İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kandiyoti, D. (2013). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. (çev. A. Bora, F. Sayılan, Ş. Tekeli, H. Tapınç, F. Özbay), Metis Yayınları.
- Kaslow, F. W. (1980). Stages of divorce: A psychological perspective. *Villanova University Charles Widger School of Law digital repository*, 25(4), 718–751.
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyoloji ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Bağlam Yayıncılık.
- Lordoğlu, C. (2018). *İstanbul'da Bekar Kadın Olmak*. İletişim Yayınları.
- Narman, G. (2006). *Kadının İş Yaşamına Katılımı ve Kadın Yöneticilik Modelleri*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgen, N. (2008). Kentsel Olanaklardan Eşit Olarak Yararlanmak. TMMOB İzmir Kent Sempozyumu.
- Şendil, G., & Korkut, Y. (2012). Evli çiftlerdeki çift uyumu ve evlilik çatışmasının demografik özellikler açısından incelenmesi. *Psikoloji Çalışmaları Dergisi*, 28, 15–34.
- Soysal, D. (2012). Wollstonecraft ve kadın güzelliği üzerine. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 36(1), 265.
- Takvim Gazetesi (2019). Emine Bulut olayı Türkiye için bir İlk Değil! İşte Türkiye'nin Konuştuğu Kadın Cinayetleri... <https://www.takvim.com.tr/galeri/guncel/emine-bulut-olayi-turkiye-icin-bir-ilk-degil-iste-turkiyenin-konustuğu-kadin-cinayetleri/2> (Erişim Tarihi: 27.05.2022)
- Uçan, Ö. (2007). Boşanma sürecinde kriz merkezine başvuran kadınların retrospektif olarak değerlendirilmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 10, 38–45.
- Uçan, Ö., Yazar, H., & Sayıl, İ. (2005). Bir boşanma olgusunun dört kurama bağlı olarak değerlendirilmesi. *Kriz Dergisi*, 14(2), 23–29.
- Vaughan, D. (1990). *Uncoupling: Turning Points in Intimate Relationships*. Vintage Books.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, M. E. (2017). *Yeni Bir Hayat Kurmak*. İletişim Yayınları.
- Zara, A. (2013). *Kadınlar, Erkekler ve Çocuklar için Boşanma Terapisi*. İmge Kitapevi Yayınları.